

תימא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

העורך

יוסף יובל טובי

[יד]

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תשע"ז

חברי המערכת

אהרן בן־דוד
יגאל בן־שלום
אהרן גימאני
יהודה עמיר

על העטיפה:

זקן תימני מלמד את נכדו תורה

©

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות

כיכר העצמאות 11, ת"ד 1167, נתניה 42271

טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905

דוא"ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשע"ז

תוכן העניינים

5	הרקע החברתי והדתי של היהודים בממלכת חֲמִיר	יוסף יובל טובי
29	חוק הטבע ותורת משה בהגותו של רב נתנאל בירב פיומי מדרש הגדול ומדרשי תימן: עיון משווה	שלום צדיק גלעד שפירא
40	בהקדמות מדרש מאור האפלה ומדרש הגדול רבי יעקב אנטולי	ישראל בן סימון
62	והפולמוס על הפרשנות האלגוריסטית בתימן	
71	סדר לימוד המשנה במשכנות תימן	אדם בן־נון
90	קהילת יהודי תימן באתיופיה במאה העשרים	יואל שילה
		מנחם צוברי
103	קהילת מחוית וחכמיה	(צובארה)
123	רכושה של משפחה יהודית מן המעמד הבינוני בתימן היפרדות קהילות המערבים והתימנים	זהר עמר דרור חוברה
136	מן הכולל הספרדי בירושלים: דמיון ושינוי האסופית מקיבוץ כפר גלעדי	רחל שרעבי
151	מרים לויטין בת הרב אברהם שרעבי הרב יוסף קאפח:	משה דרורי
168	פרשה לא ידועה על פסק דינו בבית המשפט העליון	
188	האם ראוי להקים ועדת חקירה חדשה לפרשת 'ילדי תימן'?	דב לויטן
		על ספרים ועל סופרים
	יהודי תימן ביצירתו הספרותית של עלי אלמקרי:	יוסף יובל טובי
209	סופר תימני ליברל נועז על יהדות ועל יהודים	
231	על מיכאל יצחק ועל שיריו	אסתי תירוש
241	שירים	מיכאל יצחק

ביקורות ספרים

252	נתיב חייו של מחנך בישראל: נסים גמליאלי, בנתיבות חיי	יוסף יובל טובי
254	מסע שרשים בכתובים: יצחק גלוסקא, עד עפר	דוד מלמד
v		תקצירים

שלום צדיק

חוק הטבע ותורת משה בהגותו של רב נתנאל בירב פיומי

א. מבוא

היחס בין דת למוסר הוא אחד הנושאים המרכזיים של ההגות הדתית בכלל ושל ההגות היהודית בפרט.¹ השאלה אם המחויבות לקיום המצוות נובעת מעצם הציורי האלוהי, מן החובה המוסרית כשלעצמה או מן התועלת (טבעית או על-טבעית) הגלומה באותו ציורי, היא מן הנושאים המרכזיים שעסקה בהם ההגות היהודית מתקופת חז"ל ועד ימינו. חוקרים רבים אף הציעו פירושים שונים למכלול המחשבה היהודית בנושא זה, למן העמדה שהיהדות שוללת לגמרי כל תוקף של חוק טבעי² ועד העמדה שהיהדות מכירה ביסודה בתוקפו של החוק הטבעי ומשתמשת בו רבות,³ כולל כמובן עמדות ביניים הטוענות שבנידון זה יש מתח פנימי ביהדות.⁴ אחד החסרים העיקריים בדיונים במחקר סביב שאלה זו הוא מספרם המצומצם של ההוגים, שהחוקרים – המתיימרים להציג את עמדת היהדות בנושא – דנים בהם. בדרך כלל, הדיונים מסתכמים בניתוח העמדות של הרמב"ם⁵ ושל הוגים בודדים אחרים כרב סעדיה גאון, רבינו בחיי, יהודה הלוי ויוסף אלבו. הדיון בכמות כה קטנה של הוגים, בהשוואה לכמות הגדולה של הספרות המחקרית, גורמת לכך שעמדותיהם המעניינות והמקוריות של חלק מן ההוגים

¹ לנושא זה בהרחבה עיין בשגי'א וסטטמן תשנ"ג; בהגות היהודית – שגי'א תשנ"ח, עמ' 75–86; בפילוסופיה של ימי הביניים; מלמד תשמ"ו, עמ' 49–66; פוקס 1992; נוימן 1998; פאעור תשכ"ט; דוד 2010; נובק 1998.

² כגון פוקס 1992 ופאעור תשכ"ט.

³ כגון שגי'א תשנ"ח ונובק 1998.

⁴ כגון נוימן 1998. לדעת שגי'א, יש ביהדות המודרנית עמדות מנוגדות, אך גם שלילת החוק הטבעי היא עמדה השונה בדרך כלל מן המסורת היהודית שלפני המשברים השונים הקשורים במודרנה.

⁵ מחקרים רבים מאוד על הנושא בהגות הרמב"ם, ובכללם: קרייסל 1999, עמ' 125–158, קלנר 1990, עמ' 47–61, ברוקסטיין 1997; וויס 1991; פוקס 1999; פרנק 1999; 2000; ג'ייקובס 2002; הרוי 1978; 1986. כמובן, הגות הרמב"ם היא אחד המוקדים העיקריים במחלוקת הכללית ביחס לתוקפו של המוסר הטבעי ביהדות.

הידועים פחות כלל אינן באות לידי ביטוי בשיח המחקרי המתיימר להציג את דרך היהדות בכללותה.

מטרת מאמר זה היא להציג את עמדתו המעניינת והמקורית של ר' נתנאל בירב פיומי, מגדולי ההוגים של יהדות תימן. כפי שנראה, פיתח רב נתנאל גישה מעניינת ומקורית בנוגע לשאלת הקשר שבין החוק הטבעי לבין חוקי דתות שונות, ובכללן היהדות. אמנם, כמקובל בספרות הערבית ובקרב היהודים עד תחילת המאה ה־20, אין הוא משתמש במונח 'חוק הטבע'.⁶ נציג גם נקודה מסוימת של חוסר עקביות בכתביו ונסה ליישב סתירה זו.

מעט ידוע על רב נתנאל בירב פיומי שחי ופעל במאה ה־17 בתימן (נראה שנפטר סביב שנת 1165).⁷ רב נתנאל היה מנהיגה של יהדות תימן באחת התקופות הקשות בתולדותיה. בימיו שררה בתימן אנרכיה בשל המלחמות בין פלגים שיעיים שונים ובינם לבין הסונים, וכרגיל בזמנים כאלו מחמיר מאוד מצב המיעוטים הדתיים.⁸ לכן יש עניין מיוחד בכך, שבמצב זה נוסחה אחת העמדות הפלורליסטיות ביותר כלפי דתות אחרות שידעה היהדות בימי הביניים.

ב. הצורך הטבעי בנבואה

רב נתנאל מקדיש את הפרק השישי בספרו 'בסתאן אלעקול' ('גן השכלים') לדיון בנושאים הקשורים במשיח וביחס שבין היהדות לדתות אחרות. הוא פותח את הפרק בקביעה שיש צורך טבעי בנבואה:⁹

פאוג'בת חכמה' אלבארי סב<חאנה> כ'לאץ נפוס אלבשר מן צ'לאם עאלם אלכון ואלפסאד. פכאן מן מוג'ב חכמתה תקדסת אסמאיה אן רחמתה עטפת עליהם, פסרא מן עאלם אלקדס אלד'י הו עאלם אלנפס אלכלייה ממא אכתסבת מן פיץ' עלתהא אלמקדסה אלתי הי אלעקל אלכלי, ממא אפאדה איאהא מבדעה ג'ל ג'לאלה, עלי שכ'ץ מן שכ'ץ אלבשר קד תצפת רוחה מן כדר עאלם אלטביעה, וורתאץ' באלעלום אלשריפה ואלאעמאל אלזכיה, פסרת אליה תלך אלקווה אלקדסייה ואתחדת בה,

⁶ ההוגה היהודי הראשון שדן באופן נרחב במושג 'חוק טבעי' הוא ר' יוסף אלבו בפרקים ה- במאמר הראשון בס' העיקרים.

⁷ על רב נתנאל ראו פינס תשנ"ג; סירט 1975 עמ' 165-171; קינר 1984. מחקרים אלו עוסקים בעיקר בשאלת ההשפעות האסמאעיליות על ר' נתנאל ובסובלנותו לדתות אחרות.

⁸ על המצב המדיני בזמנו ראו קינר 1984 עמ' 249-257.

⁹ נתנאל, הפרק השישי, עמ' קב.

פצאר נבי נאטקא, יצל אליה אלוהי ויטרקה מן קבל אלכ'אלק סב<חאנה> [...] כל ד'לך סבבא להדאיה' אלעבאר ונג'אתהם מן צ'לאם עאלם אלכון ואלפסאד. פמן קבל אלשריעה מן ד'לך אלנבי ועמל בהא ואהתרא בהדאיתהא פקד נג'ת נפסה מן צ'למה' אלטביעה, ומן תכ'לף ענהא ועאנדהא ועצא ד'לך אלנבי וכד'בה פקד צ'לם נפסה וביס אלמציר (תרגום): וחייבה חכמת הבורא ישתבח הצלת נפשות בני אדם מחשכת עולם ההויה וההפסד, וכלן חייבה חכמתו יתקדשו שמותיו שרחמיו המו עליהם, שנתפשט מעולם הקדושה שהוא עולם הנפש הכללית, ממה שרכשה משפע עילתה הקדושה שהוא השכל הכללי, ממה שהשפיע בו יוצרו יתרוםם ברוממותו, על איש מאישי בני אדם שכבר נזדככה רוחו מעכירות עולם הטבע, והוכשר בלימודים הנכבדים והמעשים הטהורים, ואז נתפשט אליו אותו כח הקדושה ונתאחד בו, ונעשה נביא הוגה, יגיע אליו החזון וידריכהו מאת הבורא ישתבח [...] ¹⁰. כל זה סיבה להכשרת בני אדם ולהצילם מחשכת עולם ההויה וההפסד. ולכן כל מי שקבל את התורה מאותו הנביא ועשה על פיה והוכשר בהכשרתה, הרי נצולה נפשו מחשכת הטבע, וכל העובר עליה ומתנגד לה והמרה את פי אותו הנביא והכחישו, הרי עשה עוול לנפשו ואבד חיי עולם. (הבא).

רב נתנאל פותח את הקטע בקביעה שהחכמה האלוהית חייבה את הנבואה כדי להציל את האדם משעבוד לעולם ההויה וההפסד. הנביא מקבל את נבואתו, כיוון שהצליח לשחרר עצמו מן הטבע ולעסוק בלימודים עוד קודם לנבואה. ברקע לנבואה לרעת ר' נתנאל אפשר אפוא להבחין בשלושה ה'בטים': (1) אייכולתם של בני אדם להגיע לשחרור מן הטבע (מן ההויה וההפסד) ללא נבואה; (2) רחמנות האל על בני האדם ברצונו להצילם ממצב זה; (3) השגותיו ואישיותו של הנביא. בהמשך הפרק קובע ר' נתנאל, שהאל יכול גם לשלוח נבואה לבני אדם שאינם מוכנים לקבלה בעת הצורך.¹¹

אפשר להבין את תפישת רב נתנאל באשר ליכולת האדם להגיע ללא נבואה לשלמות ולשחרור מן הטבע בשני אופנים שונים. על פי הפירוש האחד, המתאים יותר לדברי רב נתנאל הנ"ל, לקצת בני אדם יש יכולת טבעית להגיע לשחרור מן הטבע ולשלמות ללא עזרה אלוהית. אנשים אלו יכולים להתאחד עם הכוח הקדוש בשל תכונותיהם. לאחר התאחדות זו הם הופכים לכלים בידי הכוונה האלוהית לשיפור מצבם של כלל בני חברתם ולהנחלת תורה המאפשרת לכל החפצים בכך

¹⁰ ר' נתנאל מכוון ליכולת הנביאים לראות את העתיד ולחולל ניסים.

¹¹ שם, עמ' קי.

להשתחרר מן הטבע. על פי פירוש זה יש לבני אדם אפשרות טבעית, ללא תורה הנובעת מן ההתגלות, להגיע לשלמותם. תורות ההתגלות מנגישות בלבד את השחרור מן הטבע ואת השלמות למספר רב יותר של בני אדם.

יש אפשרות אחרת להבין את דברי רב נתנאל: הנביא שמדובר עליו לעיל הוא נביא שבעצמו צמח בתוך דת התגלות והגיע לשלמותו בגין כך שקיים את ציווי הנביאים הקודמים לו ובעזרת שלמותו ונבואתו הוא מנגיש אותה תורה לאנשים רבים יותר. מובן שהנביא הראשון היה צריך להיות נביא שהאל השפיע עליו את הנבואה ללא הכנה מראש, שכן על פי הבנה זו, רק באמצעות הנבואה אפשר להגיע לשלמות ולשחרור מן הטבע.

האפשרות שהאדם יכול להגיע לשחרור מן ההווה וההפסד ללא קבלת נבואה והתגלות באופן אישי, אלא על ידי ציות לדברי הנביאים הקדומים, משותפת לשני הסברים אלו.¹² מכאן שלדעת רב נתנאל, אדם מן השורה המבקש להגיע לשלמותו הטבעית חייב לציית לנביאים המסבירים לו מכוח ההתגלות מה עליו לעשות. אדם כזה אינו חייב בהכרח להבין את טעם המעשים שהוא עושה, אלא די בעצם הציות לנביא לשחרור מן השעבוד לטבע במידה זו או אחרת, בעוד שדי בעצם הכפירה לגרום לו לעשות עוול ולנפשו ולאבד את העולם הבא.¹³

קטע זה מביע את יחס רב נתנאל לתורה ולטבע: מחד גיסא – הצורך בנבואה טבעי למין האדם, שאינו יכול להגיע לתכליתו ללא התורה; מאידך – השלמות שהתורה שואפת אליה, שלמותם האחרונה של בני האדם, היא טבעית. יחס זה של רב נתנאל מתבטא בקביעתו המפורשת, שהאל יכול לצוות דברים המנוגדים לטבע האדם.¹⁴ קביעה זו עולה בהמשך הדברים, כאשר רב נתנאל מציין במפורש שאם האל מצווה עלינו לעשות דברים הנראים כמנוגדים לטבע, יש לסמוך עליו לפי שהוא ברא את העולם לטובת האדם, וכי למעשה דברים אלו אינם מנוגדים לטבע אלא רק נראים כך.¹⁵

¹² על כך שהנבואה מביאה מידע הנמצא מעל השגת השכל ראו שם, פרק רביעי, עמ' נט; פרק שביעי, עמ' קכח,

¹³ על כך שהידיעה ללא מעשה אינה מספקת כדי להוביל את האדם לשלמות ראו שם, פרק רביעי, עמ' סא.

¹⁴ שם, פרק שני, עמ' מח; פרק שביעי, עמ' קכו.

¹⁵ שם, פרק רביעי, עמ' עד.

ג. הצורך הטבעי בנבואה לאומות העולם

עצם הצורך בדת הוא אפוא טבעי לדעת רב נתנאל ונובע ממצבו הטבעי של האדם. אך אין הוא קובע שרק היהדות עונה לצורך זה. אדרבה, בהמשך הפרק השישי בספרו הוא מציין במפורש שגם דתות אחרות מקורן בהתגלות:¹⁶

פתעלם יא אכ"י אן אלהה תב' ותע' לם ימתנע אן יבעת' אלי עאלמה מן שא מתי שא [...] ואנה סב>חאנה< קד בעת' אלי אלאמם אנביא מן קבל נזול אלתורייה, כמא קאלו אלחכמים ז"ל שבעה נביאים נתנבאו לאומות העולם קודם מתן תורה ואלו הן לבן יתרו ובלעם איוב אליפז ובלדד וצופר. פלם ימתנע אן יבעת' אליהם מן שא בעד נזולהא ולא יבקא אלעאלם בלא דין (תרגום: דע אחי שאין מן הנמנע שה' יתברך ויתעלה ישלח לעולמו את מי שירצה מתי שירצה [...]) והוא ישתבח כבר שלח אל האומות נביאים מלפני מתן תורה, כמו שאמרו חכמים ז"ל: שבעה נביאים נתנבאו לאומות העולם קודם מתן תורה ואלו הן, לבן, יתרו ובלעם, איוב ואליפז ובלדד וצפר. ואין מן הנמנע שישלח אליהם מי שירצה אחרי נתינתה, כדי שלא ישאר העולם בלי דת).

לדעת רב נתנאל יכול אפוא האל לשלוח את מי שהוא רוצה כנביא בכל זמן שהוא רוצה. נוסף על כך, כיוון שהמין האנושי חסר ואיננו מסוגל להגיע לשלמותו הטבעית ללא הנחיה דתית, שולח האל נביאים גם לאומות אחרות, הן קודם למתן תורה והן לאחר מכן. מכאן, שלדעת רב נתנאל, נביאי ישראל אינם יכולים למלא את הצורך העולמי בדת התגלות, שכן הביאו את נבואותיהם לעם ישראל בלבד; ואלו העמים האחרים היו צריכים נביאים משל עצמם, כדי שגם הם יוכלו להגיע לשלמותם הטבעית כבני אדם.¹⁷ אמנם בהמשך דבריו רב נתנאל מסייג קביעתו זו ומדגיש שבזכות אבותיהם זכו בני ישראל למצוות רבות משאר העמים ובגין כך שזכרם יותר גדול.

על פי תפישה זו אין בהכרח ייחודיות ויתרון להתגלות נביאי ישראל על פני זו של נביאי הגויים. עד סוף הפרק השישי עוסק רב נתנאל במפורש בטענות המוסלמים והנוצרים על כך שתורת משה הוחלפה בתורה אחרת. אך בניגוד לעמדות חכמים יהודים אחרים, עיקר טענתו אינה בדבר עליונותה הבלעדית של התורה, אלא שלכל עם מתאימה דת אחרת:¹⁸

¹⁶ שם, עמ' קי.

¹⁷ שם, עמ' קי-קי"א.

¹⁸ שם, פרק שישי, עמ' קי"ג. רב נתנאל ממשיך ומפתח תפישה זו על פני כמה עמודים (עד עמ' קטו).

פאד'א קאלו לנא, כאן ד'לך ילזמכם פי וקת מוסי לא גיר, פאד'א ג'א אכ'ר נסכ'תם שריעתכם ודכ'לתם פי אלאכ'רא. קלנא להם אעלמו אן אללה תע<אלא> אמר אן יתעבד כל קום בשריעה, ויחל לכל קום שיא אחרמה עלי אלאכ'רין ויחרם עליהם שייא קד אחלה ללאכ'רין, לאנה עארף במצאלח כ'לקה ובמא יואפקהם, כמערפה' אלטיביב אלמאהר באלמרצ'א, וללה תע' אלמת'ל אלאעלי, פיחמי מנהם מן ישא ויביח למן ישא אלאכל ואלתכ'ליט. וליס להם אן יכאברוה פי שי (תרגום): ואם יאמרו לנו, הייתם חייבים בכך בזמן משה בלבד, וכאשר יבוא אחר ותחליפו תורתכם ותכנסו באחרונה. נאמר להם דעו כי ה' יתעלה ציווה שיעבדנו כל עם בתורתו, והתיר לכל עם דברים שאסרם על אחרים, ואסר עליהם דברים שהתירם לאחרים, לפי שהוא היודע בתועלות ברואיו ובמה שמתאים להם, כידיעת הרופא המומחה בחולים, יתעלה ה' מכל דימוי, ואז ימנע מהם מי שירצה, ויתיר למי שירצה האכילה והערבוב ואין להם להתוכח עמו (בשום דבר).

על פי קטע זה, לכל עם תורה מיוחדת לו האמורה להוביל את אנשיו אל התכלית האנושית המשותפת, כלומר, השחרור מעולם ההווה וההפסד. האל שולח לכל עם ועם נביאים מקרבו המגלים לו את התורה המיוחדת לו וההבדלים בין ההתגלויות השונות אינם נובעים מן ההבדל בשולח, או מן ההבדל בין נבואת אמת לעומת נבואת שקר, ואף לא מן ההבדל ביעדן של התורות השונות. ההבדל ביניהן נובע מטבעם השונה של העמים. אפשר גם שהמצב ההיסטורי בזמן נתינת התורה השפיע על תוכנה, אף שרב נתנאל שולל לחלוטין כל אפשרות של שינוי בתוכנה של תורת משה. מכל מקום אפשר להסיק, שטבעו של עם הוא הקובע לכל הפחות את מרבית תוכנה של כל תורה המיועדת לו, כאשר להקשר ההיסטורי השפעה מזערית לכל היותר. כל עם ועם משול לחולה הנמצא במצב שונה. האל (הרופא) נותן לכל אחד מן העמים (החולים) תרופות והנחיות המתאימות למצבו. המעניין בגישתו של רב נתנאל הוא שהחולי שהוא מדבר עליו כרוני, כלומר, אין אפשרות לריפוי או אף לשיפור ניכר במצב העם שיוביל למתן תורה חדשה שתתאים למצב החדש. קביעה זו מכוננת לשינוי במצב עם ישראל, אבל יש להניח שזו השקפת רב נתנאל גם על תורותיהם של עמים אחרים.

ד. עליונות דת ישראל על פני דתות אחרות

על פי שתי המובאות דלעיל מדברי רב נתנאל, יש צורך טבעי כללי-אנושי בדת ובציוויים אלוהיים כלשהם. תוכן הציווי אינו משנה, כל עוד מקיים האדם את

ציווי הנביאים האמתיים המסורים להם. מן הראוי לציין, כי לדעת רב נתנאל עומדת הנבואה מעל ההיגיון האנושי ומשום כך אי אפשר להבין מדוע ציווה האל דווקא מצנה מסוימת לעם אחד ואת הפְּקָה לעם אחר. יתרה מזו, לשיטתו, המרת דת לכל כיוון, כולל כמובן גיור ליהדות, אינה רצויה, כיוון שכל דת מתאימה לעם שקיבלה והציוויים לעמים שונים יכולים להיות שונים ואף סותרים זה את זה. לפיכך, המוסלמי המתגייר ונעשה יהודי, לא רק שאינו מגיע לשלמותו האנושית אלא אף פוגע בה אנושות. על פי תפישה זו, נוסף לצורך הטבעי הכלל אנושי לדת, יש צורך טבעי ייחודי לכל עם לעשות מעשיים ייחודיים; וכיוון שהשכל אינו מספיק לגלות מעשים אלו, בכוחה של התגלות אלוהית בלבד יש למצאם. לפיכך, המשמעת לדבר האל, המשתנה על פי טבעו של העם, הוא הכרח טבעי.¹⁹

אך דברים אלו עומדים בסתירה ברורה לאמירות אחרות של רב נתנאל בשני מקומות בספרו, שבהן הוא מציג עמדות התומכות בעליונות תורת היהודים על פני תורות העמים האחרים.²⁰ בסוף הפרק השישי הוא מטיף נגד עזיבת התורה. הוא פותח בחשיבות הנאמנות לתורת משה, ממשיך בסיכום השכר והעונש שקיבלו היהודים על כך שקיימו או לא קיימו את תורת משה, ומסיים בהדגשת היתרון של תורה זו על פני תורות אחרות:²¹

ולכננא מחסנין אלצין בכ'אלקנא באנה כלפנא מא לם יכלף סואנא, ונאקשנא אכת'ר מן מנאקשתהם, וג'על עקאבנא ולם יג'על עלי סואנא, וד'לך למחבתה סב <חאנה> לנא לתשיפנא [...]. ונצ'רב לד'לך מת'לא, ברג'ל טביב מאהר דכ'ל עלי מריצין פראא אחדהמא מדנך עלי אלמות ואלאכ'ר בקי פי בקייה ירג'א בהא אלעאפייה פקאל אלטביב לאהלהמא אחמו הד'א לא יאכל אלא אלגד'א אלפל'אני ולא ישרב אלא אלשראב אלפל'אני באלמיזאן, ולא ימתלי מן אלטעאם ואלשראב והו יעני אלמריין' אלד'י רג'י עאפיתה, וקאל להם אתרכו הד'א אלמריין' אלאכ'ר בכ'ירתה יאכל מא שא וישרב מא שא בגיר וזן ולא תמנעוה שייא לאנה קד אייס מן עאפיתה (תרגום: וצדיק הוא בוראנו שחייב אותנו מה שלא חייב זולתנו, ודקדק עמנו יותר מהם, והענישנו מה שלא הענישם, וזה מאהבתו ישתבח לנו כדי לרוממנו [...]).²² ונישא לזה משל, לאדם רופא מומחה נכנס לבקר שני חולים, וראה אחד מהם נוטה למות והשני נמצא במצב

¹⁹ השוו סירט 1975, עמ' 74–79; טובי במבוא לפינס תשמ"ג, הערה 7.

²⁰ נתנאל, הפרק השישי, עמ' קיא, קיח–קכ.

²¹ שם, עמ' קיט.

²² ר' נתנאל מכוון לכך שסיבת בחירת עם ישראל היא אהבתו לאבות, רעיון המקובל גם על המוסלמים.

שיש תקוה שיתרפא: אמר הרופא לאנשי ביתם שמרו על זה שלא יאכל כי אם מזון פלוני ולא ישתה כי אם משקה פלוני במדה, ולא ימלא כריסו במאכל ומשתה, וכוונתו על החולה שיש תקוה לרפואתו. ואמר להם הניחו זה החולה השני לרצונו, יאכל מה שירצה וישתה מה שירצה בלי מדה, ולא תמנעוהו משום דבר, לפי שכבר נתיאש מרפואתו.

רב נתנאל סבור אפוא שלתורת ישראל יש עליונות על חוקים אחרים, עליונות הנובעת מטבעם או מתולדותיהם. הוא ממשיך את משל הרופא וקובע שמידת טיפולו של הרופא בחולה הוא על פי סיכוייו להבריא. הרופא יחייב את האנשים שיש להם סיכוי להבריא לעשות פעולות רבות לשם כך, אך בניגוד לכך יתיר לאנשים שמחלתם סופנית לעשות ככל שירצו, כיוון שאין כל תקנה לרפאם. הנמשל ברור לגמרי: מאחר שיש לעם ישראל סיכוי להגיע לשלמות האנושית, ציווה עליהם האל לעשות מצוות רבות. בניגוד לכך, מצוותיהם הפחותות של עמים אחרים, או אף העדר הציוויים המעשיים, הם הוכחה לכך שאין להם כל אפשרות להגיע לשלמות האנושית.

ה. יישוב הסתירה בין שתי העמדות שמציג רב נתנאל

מה היחס בין שתי העמדות הנ"ל שמציג רב נתנאל בספרו? המשותף ביניהן הוא שיש תכלית אחת לכל אדם באשר הוא, תכלית זהה לכל בני המין האנושי: השגת השלמות רק באמצעות תורה הנגלית מן האל. עניין משותף אחר הוא שטיבה של כל תורה נגזר מן המצב הייחודי של העם שהיא ניתנת לו. אך ההבדל ביניהן הוא בהסבר להבדל שבין תורת עם ישראל לתורות העמים האחרים. לפי העמדה הראשונה, ההסבר הוא השינוי במצבם של עמים שונים, שבגינו מביא האל לכל אחד מהם תורה המתאימה לטבעו. לפי העמדה השנייה, ההסבר הוא שתורת ישראל צריכה לכלול מצוות רבות, שכן ביכולתה להביא את היהודים לשלמות, בעוד תורות שבהן כמות המצוות פחותה אין ביכולתן לעשות זאת.

דומה שניתן לתרץ סתירה זו בכך, שאחת העמדות נועדה לצורכי תעמולה ופולמוס ואינה מציגה את עמדתו האמתית של רב נתנאל. כלומר, על צד האמת, אין הוא מאמין חושב שגם תורות הגויים באות ממקור אלוהי, אלא הציג עמדה זו רק כדי לסבר את אוזני הגויים הצוררים את ישראל בתימן בזמנו. רצונו היה שהיהודים יוכלו לטעון כי לכל עם תורה משלו המתאימה לטבעו ומטרתה היחידה

של עמדתו הפלורליסטית היתה לגרום למוסלמים בתימן להיות סובלניים כלפי היהודים ולא לפעול להמרטם.

כמובן, אפשר לפרש את העמדה השנייה גם כמיועדת לטיפול במצב הספציפי של יהודי תימן בימי רב נתנאל, כלומר, אמנם האמין בעמדה פלורליסטית וראה בנביא האסלאם נביא אמת המביא תורה אמתית המתאימה לטיב עמו. אך לאחר שביטא את עמדתו הפילוסופית והדתית, חשש שחלק מן היהודים יבינוה שלא כהווייתה ויטעו לחשוב שאם מקור כל הדתות אלוהי, אפשר לעבור לדת אחרת בעת הצורך. כדי למנוע מסקנה כזו, טרח רב נתנאל לכלול בספרו אמירות המפארות את סגולת התורה ואת ייחודה לעומת התורות האחרות, אמירות שכל מטרותן היא לחזק את המחויבות לתורת ישראל בקרב אנשים שטיבם מתאים לאותה תורה.

הסבר אחר יכול להיות מבוסס על דיוק בדבריו בשתי העמדות כדי להראות שאינן סותרות זו את זו. לפי הסבר זה, כוונת רב נתנאל בהבאת שתי העמדות באופן כזה שהן יכולות להראות כסותרות היא פולמוסית. כלומר, לדעתו חלק מן העמים, כגון הנוצרים שתורתם כוללת פחות מצוות מעשיות מן היהדות, נטולים יכולת להגיע לשלמות ולכן האל עזבם ולא ציווה אותם לעשות כל מעשה. בניגוד לכך, עמים אחרים, כגון המוסלמים, יכולים להגיע לשלמות ועל כן נתן לה האל ם תורה השווה בשלמותה לתורת ישראל. לדעתי, יש לפירוש זה יתרון משמעותי, כיוון שאין בו ייחוס דברים לרב נתנאל שאינם כתובים במפורש בספרו. ועוד, שהקביעה בדבר כוונותיו הפולמוסיות יכולה ליצור שני הסברים סותרים לחלוטין.

1. סיכום

לשיטת רב נתנאל התורה היא בוודאי חוק הטבע בעבור היהודים. מחד גיסא אפשר להבין שבני אדם – ולפחות, רובם – אינם יכולים להגיע לשלמות ללא התגלות.²³ מאידך גיסא אפשר גם להבין, שתוכן ההתגלות נשגב מבינת בני אדם. נראה שר' נתנאל חשב שהיהדות איננה דת ההתגלות היחידה ושגם המוסלמים זכו לנביאים. אך לדעתו כל דת התגלות צריכה להיות בעלת מצוות מעשיות מסוימות, ועל כן דתות ללא מערכת מצוות ענפה אינן יכולות להיחשב כדתות התגלות. להשקפת רב נתנאל, האל לא שלח כלל נביאים לאותם העמים, כיוון שמצבם הטבעי מנע מהם את היכולת להגיע לשלמות.

²³ השוו לעיל, בדיון על השאלה אם הנביא יכול להגיע לשלמות ללא התגלות קודמת.

ביבליוגרפיה

- A.S. Bruckstein, How Can Ethics Be Taught: "Socratic" and "Post-Socratic" Method in Maimonides' Theory of Emulation. *Jewish Studies Quarterly* 4, pp. 268-284 1997 ברוקסטיין
- J. Jacobs, Aristotle and Maimonides: The Ethics of Perfection and the Perfection of Ethics. *American Catholic Philosophical Quarterly*, 76, pp. 145-163 2002 ג'ייקובס
- J.E. David, Maimonides, Nature and Natural Law. *Journal of Law, Philosophy and Culture* 5, pp. 67-82 2010 דוד
- W.Z. Harvey, Maimonides and Spinoza on the Knowledge of Good and Evil. *Iyyun* 28, pp. 167-185 1978 הרוי
- , Ethics and Meta-Ethics, Aesthetics and Meta-Aesthetics in Maimonides. In: Shlomo Pines & Yirmiyahu Yovel (eds.), *Maimonides and Philosophy: Papers Presented at the Sixth Jerusalem Philosophical Encounter, May 1985*, pp. 131-138. Netherlands 1986 הרוי
- R.L. Weiss, *Maimonides' Ethics: The Encounter of Philosophic and Religion Morality*. Chicago 1991 וויס
- אברהם מלמד, חוק הטבע במחשבה המדינית היהודית. דעת 17 עמ' 49-66 מלמד תשמ"ו
- D. Novak, *Natural Law in Judaism*. Cambridge 1998 נובק
- L.E. Newman, *Past Imperatives Studies in the History and Theory of Jewish Ethics*. New York 1998 נוימן
- נתנאל בירב פיומי, גן השכלים [בסתאן אלעקול]. מהדורת יוסף קאפח. ירושלים תשמ"ד² נתנאל
- קולט סירט, הגות פילוסופית בימי הביניים. ירושלים 1975 סירט
- יוסף פאעור הלוי, מקור חיובן של המצוות לדעת הרמב"ם. תרביץ לח, עמ' 43-53 פאעור תשכ"ט
- Marvin Fox, Maimonides and Aquinas on Natural Law. *Dine Israel* 3, pp. v-xxxvi 1972 פוקס
- The Doctrine of the Mean in Aristotle and Maimonides: A Comparative Study. In: S. Stein and R. 1999 פוקס

- Loewe (eds.) *Studies in Jewish Religious and Intellectual History*, pp. 93–120. London
 שלמה פינס, נתנאל אלפיומי והתיאולוגיה האסמאעילית. תרגום
 מצרפתית: יוסף טובי. תימא ג, עמ' 29–44
 פינס תשנ"ג
- Daniel H. Frank, *Humility as a Virtue: A Maimonidean Critique of Aristotle's Ethics*. In: E.L. Ormsby (ed.),
Moses Maimonides and his Time, pp. 89–99. Washington
 פרנק 1999
- , "With all your Heart and with all your Soul...": The
 Moral Psychology of the *Shemonah Peraqim*. In: H.
 Levine and R.S. Cohen (eds.) *Maimonides and the
 Sciences*, pp. 25–33. Dordrecht
 פרנק 2000
- R.C. Kiener, *Jewish Isma'ilism in Twelfth Century
 Yemen*: R. Nethanel ben Al-Fayumi, *JQR* 74, p. 249–266
 קינר 1984
- Menahem Kellner, *Maimonides on Human Perfection*.
 Brown
 קלנר 1990
- Haim Kreisel, *Maimonides' Political Thought: Studies in
 Ethics, Law and the Human Idea*, vol. I. New York
 קרייסל 1999
- אברהם שגיא, יהדות בין דת למוסר. תל אביב
 שגיא תשנ"ח
 -- ודניאל סטטמן, דת ומוסר. ירושלים
 שגיא וסטטמן תשנ"ג